

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2019

Redaktion:

Anders Söderberg
Charlotte Hedenstierna-Jonson
Anna Kjellström
Magnus Källström
Cecilia Ljung
Johan Runer

Utgiven av Sigtuna Museum

Runristare och stenhuggare

Roger Wikell †

Hur fick man tag på en god sten till en runsten under sen vikingatid? Frågan har mig veterligen endast berörts förbigående i runstensforskningen (t.ex. Thompson 1975:69ff, Gustavson & Selinge 1988:52ff). Temat ställdes dock i blyxtbelysning för författaren av dessa rader vid ett besök i Sigtuna under 1990-talet. Undertecknad ledde då en guidad tur för Arkeologigruppen i Haninge hembygdsförening. Målet för besöket var runstenarna, kyrkoruinerna och Sigtuna museum samt något kafé längs Stora Gatan.

Med på turen var konstnären Anders Karlsson. Vi studerade de olika runstenarna inne på Sigtuna museum. Vi fokuserade på det konstnärliga intryck ornamentiken gav, och i diskussionen möttes arkeologens och konstnärens erfarenheter. Hur gick runslingorna över stenens yta, samt hur var stenens yta och färg? I utställningen fanns runstenar i röd sandsten såväl som ljus granit. Vi diskuterade vilken målarfärg som gör sig bäst. Svart färg kontrasterar bra mot röd sandsten, och traditionell runröd färg passar på den ljusa graniten. Brottstycken och fragment var en utmaning då vi försökte rekonstruera runstenarnas mönster. Ofta går det att extrapolera ornamentiken.

Med detta synsätt i färskt minne gick vi från museet till kyrkoruinen S:t Lars. I parken vid ruinen står två runstenar: U 390 och U Fv1958;250. Då vi studerade U 390 såg vi genast att det vänstra felande stycket av runstenen stod inne på museet (U Fv1958;252). Det var samma sten till färg, struktur och layout av runslingan – så som vi mindes det. Vi skrev av runföljden på U 390 för att jämföra med fragmentet inne på museet. En smal kvartsåder noterades samt stenens allmänna yta på fram- och baksidan. Skyndsamt tog vi oss tillbaka till museet för att bekräfta det vi redan visste.

Figur 1. U 390 vid Sankt Lars i Sigtuna.

Samma kvartsåder fanns på rätt ställe, stenens yta var densamma och ornamentiken stämde med U 390. Runorna passade även de in: *"Sven lät resa sten ..., sin fader, och Frödis efter Ulf, sin make. Gud hjälpe hans ande"* (fig. 1). De två fragmenten har nu satts samman i parken av stenkonservator Paterik Stocklassa genom Runverkets försorg.

Vid granskningen stod det klart att ämnet till stenen var en del av en berghäll som hade brutits loss. Framsidan av stenen – den med runristningen – är ovansidan av en glacialslipad häll, vars blanka yta förstärkts av runstenen delvis har tjänstgjort som trappsten vid Stora Gatan. Baksidan visar upp den skarpa yta som sprängd, kilad och sönderslagen sten har. Runstenen påminde om ett stort avslag för att tala med en stenåldersarkeologs terminologi. Avslag är som ordet säger spjälkade med riktad kraft ur en kärna, och då bildas friska brottytor på avslagets negativa sida. Tidigare har undertecknad vid runstensstudier noterat att påfallande ofta finns det isräfflor och dylika spår som avslöjar att runstenen ursprungligen har varit en del av fasta hälleberget. Baksidan på stenen uppvisar en tydligt bruten struktur som uppstår i hårt berg – det är alltså inte några gamla utläkta sprickor stenhuggarna har spräckt upp. Man frågar sig: hur bröt man loss stora tunna skivor solid berghäll under vikingatid? Hur vanligt var detta? Det sägs allmänt att nordborna inte kunde bearbeta sten utan att de istället tillhörde en kultur baserad på trähantverk. Att bryta

Figur 2. U 164 vid Jarlabankes bro.

loss stora stentavlor tyder på ett oväntat kunnande i stenhuggeri. För undertecknads del fick granskningen av U 390 en också en oväntad effekt. Då jag närmade mig en ny runsten så var baksidan av stenen det första som studerades, i andra hand runor och ornamentik. Var stenen ett "avslag"?

U 390 är givetvis inte ensam i sitt slag. Runstenen är ristad av runmästaren Fot (jfr Axelson 1993:33 med hänvisn.), och han har använt sig av ett antal olika mönsterupplagor som han har återanvänt gång på gång. U 390 har direkta paralleller kring Vallentunasjön där den bekante Jarlabanke har beställt flera stenar av Fot. Även dessa stenar är brutna ur hälleberget. Det rör sig om den kända runstenen U 164 i Jarlabankes bro och U 212 a + b vid Vallentuna kyrka, se *fig. 2 och 3*. Jämför med U 127 och U 261 vid Danderyds respektive Fresta kyrka. På runstenen vid Vallentuna kyrka har även den råa och ojämna baksidan på stenen använts. Runstenen har två identiska ristningar med olika inskrift. På framsidan (a-sidan) som är bergets utsida säger Jarlabanke att han ensam äger hela Täby, på b-sidan som är runstenens baksida ("avslagets negativa yta") meddelas att Jarlabanke gjorde tingsplats och att Jarlabanke ägde hela detta hundare. A-sidan är äldre och anbragd på den fina sidan, b-sidan är yngre och anbragd på den sekunda sidan. B-sidan är en uppdatering av Jarlabankes sociala status, och tydligen var det viktigt att hugfästa detta på samma sten som a-sidans inskrift (jfr Gustavson & Selinge 1988:62ff).

Figur 3. U 212 a och b vid Vallentuna kyrka. Foto Lars Johnson.

Alla de stenar vi diskuterat här är ristade i samma sorts sten. De är tillverkade i Stockholmsgranit som är genomdragen med kvartsådror och stråk av fältspat. Den graniten är vanlig i norra Storstockholm. Graniten är hård och ej vittringsbenägen. Stenarna har uppenbart brutits loss ur berget. Man frågar sig om Fot har haft ett centralt stenbrott, eller om han valde nya ämnen lokalt där en ny runsten var beställd? Fot kan gärna inte ha gjort allt detta arbete helt själv. Kring honom måste det ha funnits en stenhuggarverkstad som letar upp lämpliga hållar, bryter sten, forslar stenstycket från brott till bro eller var nu stenen ska stå någonstans. Eller hjälpte trälar och andra till på den gård som beställde en runsten? Formuleringen "X lät resa stenen..." ger en fingervisning om att någon gav order om att en runsten skulle resas. De drängar och trälar som utförde arbetet får vi aldrig veta namnet på. Fot ristade runorna och frågan är om han också målade stenarna eller om det arbetet utförts av någon annan, jämför med runstenen Sö 347 Gerstaberget, Ytterjärna socken, där runorna förtäljer att "*Åsbjörn ristade och Ulf målade*". Framtagandet och färdigställandet av en runsten var tidskrävande och inbegrep flera aktörer.

Hur vanlig är det med lossbräckta hållar? Rätt term kanske är kilade hållar i stenhuggarsammanhang. Författaren har genomfört en översiktlig studie av 81 runstenar på Södertörn, den stora halvön söder om Stockholm, som även är den allra östligaste delen av Södermanland. Södertörn omfattar Svartlösa och Sotholms härad med flera runstensrika socknar som Sorunda, Ösmo samt Öster- och Västerhaninge. Området påminner om det runstensrika Uppland vilket Södertörn också gränsar till i norr. Det finns fler runstenar än de 81 som studerats, men de är antingen förkomna eller ej lätt tillgängliga då de förvaras i samlingar eller i låsta kyrkor.

*Figur 4. Sö 292, Bröta,
Grödinge socken.
Foto: Roger Wikell.*

Av de 81 studerade är 8 tillverkade i sandsten, och det är ett material som av naturen ofta är skittat i lämpliga stycken för runstenar. De kan vara avsiktligt spräckta också, men räknas inte in i det följande. Återstår då 73 runinskrifter. Av dessa är 14 anbragda i markfasta stenblock eller i fasta berget. Resterande 59 har delats upp på kategorin natur respektive spräckt. I kategorin natur ingår flera bitar som ändå kan vara spräckta. Bakgrunden är hur berggrunden är beskaffad. Södertörn utgörs av Sörmlandsgnejs som är en del av den svekofenniska urbergsskölden. Berget är 1,8 miljarder år gammalt och utgörs av starkt metamorf och veckad bergart av sedimentärt ursprung. De gamla lagren står på högkant, men lutar något. Lagren bildar ofta lämpliga stycken ur en runristares synpunkt. Fram- och baksida i en sådan skiktad lagerpacke är så pass gammal att brottytorna sedan lång tid har eroderat och läkt ut. Likväl måste de antagligen brytas loss från bergssidan.

Ett lätt askådligt exempel på detta fenomen är Sö 274 vid Södersluss i Stockholm, numera uppställd på Medeltidsmuseet. Andra exempel är Sö 240 Ribby, Västerhaninge och Sö 272 Upp-Norrby i Österhaninge socken. Antalet stenar som kan kategoriseras som av naturen givna ämnen uppgår till 27 stycken. Av dessa är några av karaktären bautasten så som man vanligen möter dem på den äldre järnålderns gravfält. Exempel på detta är Sö 266 i Sanda, Österhaninge och Sö Fv1971;208 Säby i Sorunda. De stenarna har avgjort legat löst på marken då de valdes.

I studien har 32 runstenar bedömts vara spräckta från berggrunden (eller möjligtvis ur ett stort stenblock). Ett tydligt exempel på detta är Sö 290 vid Farsta gård, Brännkyrka socken. Stenen har en svagt välvd yta som motsvarar formen på en rundhäll. Baksidan av stenen är rå och kantig som modern sprängsten. Den övre delen av runstenen beskriver en jämn båge som av allt att döma ser formgiven ut. Ornamentiken på Sö 290 Farsta är identisk med Sö 274 vid Södersluss och dessa två stenar kan stå som typexempel på de två olika ämnen som runristare på Södertörn ofta har utgått ifrån. Andra tydliga exempel på kilade stenar är Sö 273 Valsta, Österhaninge socken och Sö 256 Älby, Ösmo socken. I ett par fall har i likhet med U 212 b, som vi mötte ovan, den inre nyspräckta och friska sidan använts: Sö 254 Vansta, Ösmo socken, Sö 288 Hågelby, Botkyrka socken samt Sö 378 Lissma, Huddinge socken.

I flera fall har man lyckats få loss riktigt stora stycken ur berget. Avslutningsvis ska några exempel från Mälardalen och Södertörn lyftas fram,

I Kvarsta backe, Hillesjö socken, står U 30 som består av gnejs med ett stort parti kvarts och fältspat. U 30 är enligt Upplands runinskrifter 2,85 meter hög och 2 meter bred. Fotstycket oräknat. Runstenen står nära en ägo gräns i en stenig hagmark. I stenens omedelbara närhet finns inget känt stenbrott.

Vid Svartsjö slott, Sänga socken, står den ståtliga U 35 som är 3 meter hög och 1,85 meter bred. Denna sten är också oroväckande tunn (0,5 meter vid basen och endast 5 centimeter vid toppen). Runstenen har tidigare stått vid den vikingatida stranden omkring hundra meter från nuvarande plats. Uppenbarligen har även här planering och logistik krävts mellan stenbrott och runstens plats som förmodligen har varit intill en vikingatida hamn.

Utanför Haninge kulturhus i Handen står Sö 269 Söderbymalm, Österhaninge socken, en runsten som mäter 1,90 x 1,26 meter. Runstenen har en bred respektive tunn kant. Den breda kanten av runstenen är den naturliga kanten på en häll. Den tunna sidan motsvarar det ställe inne på hällen där stycket har släppt. Med en stenåldersarkeologs ögon är detta ett stort avslag med proximal, medial och distal del kvar. Den smala delen – den distala – uppvisar ofta sentida brottskador varpå delar av runslingan har förlorats. Så är även fallet för Sö 269. Denna runsten är rest på vattendelaren av sandåsen vid en vägkorsning. Öster om platsen finns en bergknalle med samma sorts berg som runstenen består av. Förmodligen har stenen brutits här, men någon säker plats för själva stenbrottet har ej identifierats. Sentida bebyggelse har förstört delar av berget. Och hur ser ett grunt stenbrott ut? Förmodligen är det fyllt med förna, mossa och lav. Naturen har för länge sedan läkt alla sår.

På Uringe malm i Grödinge socken står Sö 298. Den stenen är 2,20 meter hög över markytan och 1,80 meter bred. Även den står på en mäktig sandås, och det är 250 meter till närmaste berg. Stenens framsida uppvisar en tydligt välvd profil såsom en rundhäll har. Baksidan har en klar brottyta. Även här har planering och logistik varit nödvändigt för att flytta denna stora sten. Den bör ha dragits med slädar eller dylikt till sin plats vid sockengränsen mellan Grödinge och Västerhaninge.

Vid gränsen mellan Grödinge och Sorunda på Brötas mark står Sö 292. Runstenen består av en lossbruten välvd berghäll med en tydligt bredare respektive tunnare kant (*fig. 4*). Den tunna sidan är skadad på flera ställen. Stenen är 2,6 meter hög och

1,25 meter bred som mest. Den står på en moränklädd höjd intill en rullstensås. På höjdryggen finns flera partier med hållar och branta klippor så det stora lossbrutna stycket kan ha hämtats i närområdet.

De tre exemplen från Södertörn, Sö 269, Sö 292 och Sö 298, har tillskrivits runmästaren Halvdan som var verksam på stora delar av Södertörn (jfr Axelson 1993:47f.). Han har även gjort runstenarna vid Farsta och Södersluss som vi stiftade bekantskap med tidigare. Fots kluvna runstenar U 167, U 212 a och b samt U 390 har vi redan nämnt. Är det så att konsten att klyva sten kan knytas till vissa runristare som exemplen Fot och Halvdan, vilka då även var stenhuggare? Ofta är de brutna stenarna imponerande i sin storlek. Säkert var detta något som eftersträvades vilket understundom även nämns i runinskrifterna. Två exempel får illustrera: Sö 41 Björke, Västerljungs socken: "... *det stora minnesmärket man alltid ska omtala*" och U 102 Viby, Sollentuna socken: "... *ett stort minnesmärke inför många män*".

Till sist får runstensresarna själva sista ordet om att införskaffandet av en god sten var väsentligt. Även här får två exempel få belysa förhållandet. På den numera förkomna runstenen U 414 vid Norrsunda kyrka, Uppland, får vi veta att: "... *de förde denna sten från Gotland ...*". På runstenen Hs 14, Malsta, Rogsta socken, Hälsingland, meddelar runorna: "*Vi hämtade denna sten norrut på Balsten*".

Referenser

- Axelson, J. 1993. *Mellansvenska runristare. Förteckning över signerade och attribuerade inskrifter*. Runrön 5. Uppsala.
- Gustavson, H. & Selinge, K-G. 1988. Jarlabanke och hundaret. Ett arkeologiskt/runologiskt bidrag till lösningen av ett historiskt tolkningsproblem. *Namn och Bygd* 76. s. 19–85.
- Hs + nr = Runinskrift publicerad i Åhlén, M. 1994. Runinskrifter i Hälsingland. *Hälsinglands bebyggelse före 1600, Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27. s. 33–49.
- Jansson, S. B. F. 1958. Runstensfynd i kyrkmurar. *Fornvännen* 53. s. 241–257.
- Svärdström, E. & Gustavson, H. 1971. Runfynd 1970. *Fornvännen* 66. s. 202–214.
- Sö + nr = Runinskrift publicerad i *Södermanlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén. Sveriges runinskrifter 3. Stockholm.
- Sö Fv1971;208 = Runinskrift publicerad i Svärdström & Gustavson 1971, s. 207–209.
- Thompson, C. W. 1975. *Studies in Upplandic Runography*. Austin, Texas-London.
- U + nr = Runinskrift publicerad i *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson. 1–4. Sveriges runinskrifter 6–9. Stockholm.
- U Fv1958;250 = Runinskrift publicerad i Jansson 1958, s. 247–252.
- U Fv1958;252 = Runinskrift publicerad i Jansson 1958, s. 252.

Summary

The author describes how during an excursion to Sigtuna in the 1990s, he discovered that a larger rune-stone fragment on display in the museum was in fact a previously missing piece of the rune-stone U 390 which stands in the park at the ruins of St Lars Church (*fig. 1*). On the same occasion it was observed that the raw material for this rune-stone must have been quarried from the bedrock and that the surface chosen for inscribing had been naturally smoothed by the inland ice. These findings aroused the author's interest in how the stone material for raised rune-stones was selected, and prompted observations concerning other rune-stones.

The article presents a study based on 81 rune-inscribed stones from Södertörn in the south-eastern part of Södermanland. The stone material consists in 8 cases of sandstone, whereas 14 of the inscriptions are cut in glacial erratics or bedrock. Of the remaining 59 rune-stones – all of crystalline rock – 27 are classified as naturally shaped boulders. These were probably surface finds lying on the ground when chosen for rune-stones. The remaining 32 stones in the study consist of material intentionally quarried from the bedrock or in some cases possibly from larger erratic boulders. The study shows that quarrying was not an uncommon way of finding suitable material for a rune-inscribed memorial stone in the late Viking Age. From this it follows that the production of a rune-stone was not only dependent on the rune-carver, but in many cases also on the presence of a skilled stonemason.

Denna artikel lämnades in av Roger Wikell för publicering i *Situne Dei* i maj 2019. Jag fick uppgiften att granska den och hålla kontakten med författaren, men hann aldrig diskutera den med Roger innan han plötsligt avled den 3 juni samma år. Artikeln har i stort sett den form som den hade när han erbjöd den till *Situne Dei*. Jag har endast kompletterat den med några nödvändiga referenser till litteraturen samt gjort några mindre ändringar av redaktionell natur.

Magnus Källström